

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ DERGİSİ

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

Kurucusu :
Ord. Prof. Dr. Z.V. Togan

Müdür — Editor
Prof. Dr. Bekir KÜTÜKOĞLU

CİLD — VOLUME : VIII
CÜZ — PARTS : 1-4
1984

Edebiyat Fakültesi Basımevi
İSTANBUL — 1984

**Mushaf Hattatlığı ve Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe meâli hakkında,
Türklerce yapılan ilk çalışmalara dâir**

Emel ESİN

Türklerde mushaf hattatlığının, Türklerin İslâmı kabûl ettiği¹ H. II/M. VIII asırdan beri başladığından şübhe edilemez. Hicrî III. - IV. asırlarda ise, Türk oldukları muhakkak bulunan Kur'ân ulemâsı yetişmiş bile bulunuyordu. Bunlardan biri, Kur'ân kırâati ilmi müessislerinden Abû Müzâhim bin Yahya bin Artuç bin Hâkân (H. 248-326/862-937) idi². Hâtıra gelen diğer bir isim de, râvî olarak da şöhet bulan Aḥmed bin Muḥammed bin et-Tayyib ul-Āurcânî idi³. Bu zât, H. 98/716'da, Resûlullah'ın kabri muvâcehesinde İslâma şahâdet eden ve Muḥammed adını alan Şûl (Çöl kelimesinin arabca şekli) Tigin'in ahfâdından idi. Batı Türkiستانda, Sır-daryâ ırmağı boyunca dizilen şehirlerde, Müslüman Türk toplulukları, Sayram-İsîcâb⁴ ve Taşkent gibi merkezler⁵, kurulmuş bile bulunuyordu. Sır-daryâ çevresinde, diğer bir merkezde de, Fârâbî et-Turkî adı altında dünyâya ün salan feylesof dünyâya gelmişdi (H. 257/870 sıraları⁶).

Hattâthk bakımından ise, bilinen en eski (Kûfî) mushaflardan biri, hâlen eski Kâhire'de, 'Amr Câmî'inde bulunan Amacur mushafıdır⁷. Bu

1 Bkz. E. Esin, «Şûlî'ler», *İslâm tetkikleri dergisi*, VII/3-4, (İstanbul, 1979), 48'de verilen kaynaklar.

2 E. Esin, *İslâmiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma giriş*, (İstanbul, 1978), 160'da verilen kaynaklar.

3 Bkz. yuk. not 1.

4 Esin, yuk. 1'de a.g.e., indeks, «Sayram».

5 Esin, yuk. not 1'de a.g.e., indeks, «Taşkent».

6 Esin, yuk. not. 1'de a.g.e., indeks, «Kengü-tarban».

7 B. Morits, «Arabia», *Encyclopaedia of Islam*, (Leiden, 1913), 388. Amacur, veya Macur ut-Turkî ile oğlu 'Alî hakkında : Ibn ul-Aşir, *Al-Kâmil fi't-târih* (Beyrut, H. 1387), VII, 238, 316; Al-Kindî, *Al-Wulât* (Londra, 1912), 219; Ṭabarî, *Târih ur-rusul*

mushafı vakf eden 'Alî bin Amacur, H.256-64/869-77 arasında, Şâm vâ-lîsi olan Amacur (veya Macur) ut-Turkî'nin oğlu idi. Amacur adı, Dr Osman Sertkaya'nın fikrine göre, Öme Çor'dan muharref olabilir (öme, türkçe konuk demekdi). Amacur ut-Turkî'nin aslı bilinmemekte, ancak onun evlâdını İbn un-Nadîm, Farğanalı olarak bildirmektedir (bazı başka kaynaklara göre Heratlı idi). Merhûm Prof. Zeki Velidi Togan, bana şifâhen verdiği bilgi olarak, Amacur'u Baniçur ile eş tutuyordu. (Baniçur da Farğanalı idi). Amacur'un kızı Ahmed bin Tolun ile evli idi. Amacur, H. 264/877'de ölünce, oğlu 'Alî, mushafın vâkîfı, Şâm vâ-lîsi olmak istedi. Ancak o sırada, 'Abbâsî Hilâfeti, Şâm'ı da, H. 254/868'den beri Mısır'a hâkim bulunan Ahmed Bin Tolun'a iktâ etmişti. Alî eniştesine muhâlefet etmedi. Belki Mısır'a bu münâsebetle gelen 'Alî bin Amacur, mushafı böylece vakf etmişti. Ancak bu soyda başka bir 'Alî daha vardır, ki 'Alî bin Amacur'un torunu olabilirdi. Astronomi târihinde, Amacur âilesine mensûb üç kişiden bahs edilmektedir : 'Alî bin Amacur, onun oğlu, veya kardeşi olabilecek, meşhûr âlim ve nice eser sâhibi Abû'l-Kâsım 'Abdullah bin Amacur ve bunun oğlu ve yine ilm-i nucûmda eser sâhibi olan Abû Hasan 'Alî bin 'Abdullah. Fakat bu son ikinci 'Alî, babası ile Bağdâd ve Şîrâz'da faâl idi (H. 272-332/885-933 arası), ve Mısır ile alâkası olduğu hakkında kayd görmedim. Birinci 'Alî'nin mushafı vakf etmiş olması mümkündür, çünkü o da, astronomi ile uğraşdığına göre, aydın bir kimse idi. Her hâlde, V.A. Kraçkovskaya, Amacur mushafının Orta Asya'da, muhtemelen Buhârâ'da yazıldığı hakkındaki kanâatini, aynı devirden, Orta Asya Kûfî yazıları ile mukayese ederek, desteklemektedir⁸. Buhârâ, bu devirde, belki İrânî asıllı sâ mânî sülâlesi idâresinde bulunmakla birlikte, emîrlerin çoğu ve ulemânın bazıları Türk idi⁹. Taşkent ve bilhassa Sayram-İspicâb, Sâ mânîlere ancak lafzen bağlı Türk beyliklerinin merkezleri idiler¹⁰. Kraçkovskaya, Sayram-İspicâb câmi-

va'l-mulûk (Leiden, 1879-81), III/1340. Amacur/Macur ut-Turkî'nin kızı Ahmed bin Tolun ile evli idi : Makrîzî *Hîyâh* (Bulak, H. 1270), I/214. 'Abdullah bin Amacur ile oğlu 'Alî hakkında : A. Sayılı, *The Observatory in Islâm* (Ankara, 1960), 101'de verilen kaynaklar (bu esere lütfen Prof. H.D. Yıldız işaret etti); C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, Suppl. I (1937), 397; İbn un-Nadîm, *Al-Fihrist* (Kahire, târihsiz), 404 ('Abdullah bin Amacur'un beş Zîç'inden biri Hind-Şind tasavvurlarına âid olup, bunların İslam ilm-i nucûm'una intikaline hizmet etmiş olsa gerek).

8 V.A. Kraçkovskaya, «Evolutziya Kuficeskogo pis'ma v Sredney Azii», *Epigrafika Vostoka* (Leningrad, 1949), 9.

9 Esin, yuk. not 2'de a.g.e., s. 161'de verilen kaynaklar.

10 Bkz. yuk. not 4 ve 5.

mescidinde bulunan H. 404/1014 târîhli sütündeki yazıyı da aynı Orta Asya Kûfî geleneğine bağlamaktadır¹¹. Türklerce yazılan ilk mushaf lar bu yazı ile kaleme alınmış olsa gerek.

Farsça ve türkçe meâli verilen mushaf ların ise, Sâmânî'lerden Manşûr bin Nûh devrinde (H. 350-367 961-77) ilk yazıldığı anlaşılmaktadır¹². Bu vazife için, Tabarî tefsîrine dayanılmış ve Orta Asya'daki bütün Müslüman toplumlarından mümesilleri çağırılmıştı. Sayram-İspicâb gibi Müslüman Türk merkezlerinden de ulemânın davet edildiği mukayeddir. Türkçe meâli bulunan en eski mushaf ların dilinin Batı Türkistan (Argu ili) lehçesinde olduğunu tesbît eden Prof. Zeki Velidi Togan, türkçe meâlin aslının, bu münâsebetle, Sâmânî devrinde belirlediği fikrinde idi¹³.

Hâkânî (modern târîhcilerin tabîri ile Kara-hanlı) devrinde (840-1220), Türkistan'ın merkezi mntıkasında, Kâşgar ve Almalk'da yapılan mushaf yazması ile Kur'ân-ı Kerîm meâl ve tefsîr çalışmaları hakkında, Karşılı Cemâl¹⁴ bilgi vermektedir. (Karşı, Nasaf adının türkçesi idi). Karşılı bilhassa bu iki merkez ve bazı şahsiyetler üzerinde durmuş ise de, başkalarının da mevcûdiyeti muhakkaktır. Karşılı'nın kaydettiği adlardan Kâşgar imâmı Huseyn bin 'Alî bin Hâlaf bin Cibrîl ul-Humârî ul-Gaznavî ul-Kâşgarî ile oğlu tanınmış Kâşgar târîhçisi, Almâ'î Abû l-Futûh 'Abd ul-Gaffâr bin Huseyn başda gelmektedir. Söz konusu Kâşgar imâmı, muhtemelen, Türk ansiklopedisti Kâşgarlı Maḥmûd'un naklettiği üzere, Türkleri Allahın ordusu olarak tavsif eden hadîs-i şerîfin râvîsi, Kâşgar imâmı Huseyn bin Hâlaf idi. Karşılı'nın bahsettiği ikinci şahsiyet Kâsân'lı (Fargâna) Eşref bin Necîb Bin Muḥammed de, tefsîr ve bilhassa meâl üzerine, çalışmakta idi. Bu âlim, Mogol istîlâsından sonra, Kâşgar'da H. 630/1232'de vefât etti¹⁵.

Hâkânî devrinden, türkçe meâli bulunan mushaf lar çok sayıdadır ve dünyânın muhtelif kütübhânelerine dağılmış bulunmaktadırlar¹⁶.

11 Kırçkovskaya, yuk. not 8'de a.g.e., 17.

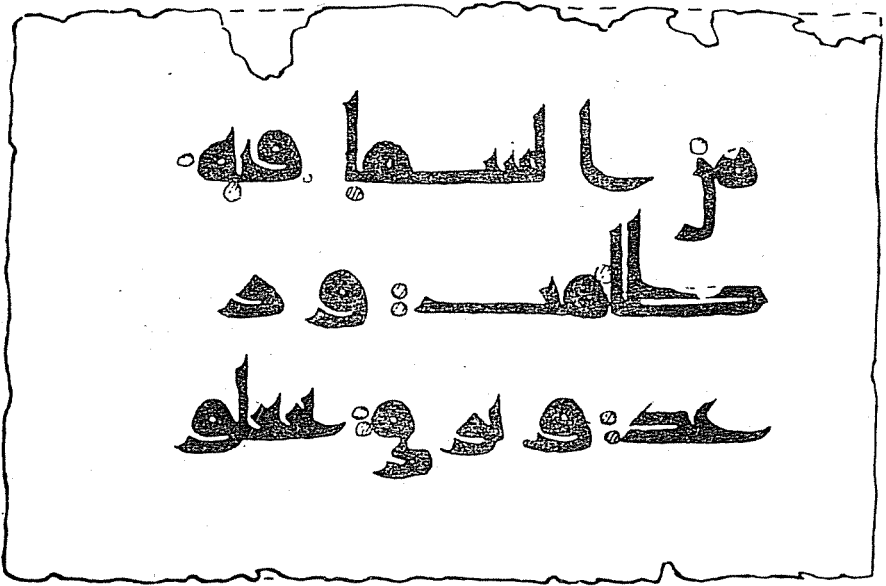
12 Eckmann, *Middle Turkic glosses of the Hylands interlinear Koran translation* (Budepest, 1976), 12 (kaynak olarak, Brockelmann, *Suppl.*, I, 218 verilmiştir).

13 Z.V. Togan, «Zentralasiatische Türkische Literaturen», II, *Die islamische Zeit, Handbuch der Orientalistik*, V/1 (Leiden-Köln, 1963), 230. Yine bkz. aynı müellif, *Kurân ve Türkler* (İstanbul, 1971), 17-24.

14 Cemâl Karşı, *Mulhakât us-şurâh* W. Barthold baskısı, *Turkestan v epoxu mongo'skago naşestviya*, I (Petrograd, 1900), 129.

15 A.g.e., 141.

16 Bkz. yuk. not 12'de verilen eserin girişi ve O. Sertkaya, «Karahanlı türkçesi üzerine yeni neşriyat», *Türk kültürü*, 176 (Ankara, Haziran, 1977). Türkçe meâli bulunan mushaf lara toplu bir bakış için : M. Hamidullah, «Kur'ân-ı kerim ve türkçe tercümelere», *Türkiyat mecmuası*, XIV (İstanbul, 1965).

Resim 1 — 'Alî bin Amacur'un vakf ettiği Kur'an-ı kerim'den bir deri sahîta. Kırçkovskaya, res. 8. (Bkz. yuk. not. 7, 8).

Resim 2 — John Rylands Library, Manchester'deki, ms 773, Hâkânî Türk devrinden cüz'lerden varak. 48/B ve 49. (Bkz. yuk. not. 12). Sûre LXI sonu ile LXII. sure (Cum'a) nın başıdır. Her satırın altında, üstünde farsca, altta Hâkânî Türk devri türkçesinde, meâl yazılıdır.